

Eugen SIMION

Cantemir, moralistul (II)

Abstract

The author discusses Dimitrie Cantemir's personality, insisting on the moral characteristics of his writings. Ruler of Moldavia (1693, 1710-1711), he is very little known outside Romania, by Turks and Russian savants. The prince was a humanist, composing theological, scientific and historic works. We examine the sources used by Cantemir in some of his books, highlighting the way he renewed Romanian language of the 17th century.

Keywords: Dimitrie Cantemir, moralist, Ion Neculce, Moldavia, Berlin Academy, Peter II.

Propoziția de bază a acestor reflecții scoase de peste tot, cu precădere din Biblie, este cea din *Ecleziast*, pusă în *Gâlceava...* în gura *Înțeleptului*: „deșertarea deșertărilor și toate sunt deșerte”. De la ideea deșertăciunii lumii pornesc toate. *Lumea* se laudă, de pildă, cu faptul că este „plină de tot binele” și când *Înțeleptul*, sceptic, îi citează propoziția dinainte, ea se apără cu ideea că, dacă este rea, răul vine de la Dumnezeu pentru că Dumnezeu este ziditorul ei. Așa că binele și răul din ființa lumii sunt programate de divinitate. O idee pe care o sucesc și o răsucesc mereu filosofi. O regăsim și în cursurile lui Nae Ionescu. Cantemir reproduce din textele sacre în stilul și cu limbajul său: „Oare cu ce felii de socoteală mai rea decât

capătă accente lirice și fantezia lui se desfășoară pe spații întinse. O temă cunoscută, o dezvoltase în cronică lui și Miron Costin. Cantemir aduce aceste exemple de risipire în timp a bunurilor materiale și de pieire a gloriilor lumești, divagând inteligent în jurul motivului din *Ecleziast*: „Ce s-au făcut împărații perșilor cei mari, minunați și vestiți? Unde iaste Chiroș și Crisors? Unde iaste Xerxis și Artaxerxis, aceștia carii în loc de Dumnezeu să socotească și mai puternici decât toți oamenii lumii să țineă până într-atâta, cât și cu luciul mării și cu valurile furtunii ei vrea să stăpânească, oamenilor săi poruncind ca să bată marea cu toiage și să o puie în obedzi, căci i-au stricat podul, că

chiamă Svinta Sofia? Unde iaste Dioclitian, Maximian și Iulian, tiranii cei puternici și mari? Unde iaste Theodosie cel Mare și Theodosie cel Mic? Unde iaste Vasile Machidon și cu fiiul său Leon Sofos și alți împărați puternici, mari și vestiți a grecilor? Unde sânt împărații Romii, cetății cei de toată biruitoare? Unde iaste Romilos, ziditoriul ei, și alții până la Chesariu Avgust, căruia toate părțile i s-au închinat? Și ce să-ți mai dzic? Unde sânt moșii, strămoșii noștri, unde sânt frații, priiatinii noștri, cu carii ieri-alaltaieri aveam împreunare și într-un loc petrecere, carii acmu din mijlocul nostru periră și acmu să pare ca n-au mai niceodănăoară fost? Acmu dară, pentru aceștia adevărat și fără înșelăciune să-mi spui, în ce chip și în ce féliu s-au petrecut?"

Filosofului îi place, probabil, acest discurs melancolizat despre trecerea lumii și zădărnicia mărilor lumesti pentru că îl reia peste câteva pagini; cam cu aceleași elemente și, desigur, cu aceeași morală a fabulei: avuțiile lumii sunt *fum*, bunurile am devenit *prav*, iar desfătărilor s-au transformat în „pulbere de vânt rădicate”. Chiar cinstea și slava nu rezistă, devenind „ocară și defăimare”, zice moralistul prin glasul mâhnit al *Înțeleptului*. *Lumea*, partenerul lui în acest dialog, preia într-o viziune demitizantă și

cele iscusite curve cetății li-am făcut; florile grădinilor lui, dégetele streine li-au cules și nasul celui necunoscut li-au amirosit; palaturile lui sălașe boaghele și puhacelor li-am premenit. Iată dară că aceasta iaste dreptate: ca cu toții, toate ale mele daruri să moșteniască și să stăpâniască."

Dialogul, pornit în acest chip, nu-i lipsit de confruntări dure și vorbe atingătoare. *Înțeleptul* numește pe oponenta lui fățarnică, „lătrătoare și de minciuni spuitoare”. *Lumea* nu se lasă însă intimidată și-l defăimează pe *Înțelept* zicându-i că este izvor de basne, contestându-i astfel știința și stilul: „ticăitule și nemică cunoscătoriule”... Caracterizări, trebuie să recunoaștem, aspre, în măsură să întrerupă orice convorbire. Totuși, dialogul continuă, chiar dacă vorbele „împungătoare” se vor repeta („o, streinule de minte și lispitule de creieri”, „o, spuitoare de basme și mărturisitoare de minciuni”, „prostatecule oame” etc.). Sunt și momente de seducție, cuvinte curtenitoare în această confruntare despre destinul și conduita omului moral (tema esențială a *Divanului*)... *Lumea* – care este dezavantajată din start pentru că reprezintă amăgirile și înșelăciunile existenței – dă dovadă, uneori, de diplomatie pentru că după ce supărarea ei trece se adresează *Înțeleptului*. (simbolul

credinței, el trebuie să ajungă la adevăr și „să împrăstie și să răschire” (adică să risipească) greșeala și întunericul. Spre a trăi în dreapta socotință, omul mai trebuie să gândească mereu la trei lucruri: *moartea*, *învierea* și *dreapta giudecată*. Pentru aceasta, trebuie să se pocăiască și să evite „spurcatele lumești pofte”, cum ar fi, de pildă, păcatul curviei sau lăcomia („avuția cea spurcată), de care a fost vorba mai înainte. Filosoful nu recomandă, cu toate acestea, lepădarea de lume, ci numai frânarea desfrânării, stăpânire de sine în fața frumuseților înșelătoare ale lumii: „Nice pentru ale lumii de urât frumusețe să te nebunești” sau: „dragostea frumuseților multe stricăciuni aduce că, scrie istoria, pentru frumusețea a unii muieri, a Ellenii, vestita cetate s-au răzsipit Troada și cu frumusețea poamei s-au amăgit Evva”... Prima propoziție este o parafrază din *Pildele biblice*, a doua este o pildă care circulă în literatura moralistică medievală. Cantemir cheamă în ajutorul ei pe Augustin și pe Apostolul Pavel pentru a vesteji nebuniile

lumii și a lăuda bucuriile spiritului credincios: „Înțelepciunea trupului moarte iaste” și „Vai sufletului aceluia carile de la tine (O, Doamne) deslipindu-să au gândit că va avea ceva mai bine”... Citează într-un rând și pe Thalys, filosoful, care recomandă ca omul virtuos să se ferească de trei răutăți, și anume: „focul, muierea și marea”. *Focul* și *muierea*, înțelegem, dar de ce Cantemir, care trăiește atâta timp în mediu mediteraneean, trece *marea* printre calamitățile care pândesc omul? Din Wissowatius reproduce câteva propoziții ce i-ar fi plăcut, sunt absolut sigur, poetului Nichita Stănescu, amator de asemenea subtilități ale limbajului: „învațate a muri” și „mort să vietuiești, viu îți trebuie a muri / Deprisidă-te dară a nu muri, a muri”... Propozițiile din urmă, scoase din „*Stimuli virtutum, fraena peccatorum*” sunt reproduse sub formă de stihuri. Un vers din Virgilius (*Egloge*): „Pre toate biruiește dragostea”, este comentat moralicește în acești termeni: „această dragoste pre toate, oricât de silnice și năsilnice ari fi, va călca și

va domoli”.

Autorul acestei ingenioase *gâlcevi* pe o temă morală ce frământă lumea medievală (relația dintre bucuriile spiritului și plăcerile lumii trecătoare) încheie dialogul cu zece porunci ale stoicilor, reproduse din scrierea lui Andrea Wissowatius, cu o adendă (numită *A altuia învățătură*) luată tot din *Stimuli virtutum* din care reținem și aceste sfaturi: „multe ascultă; grăiește puțin; taci cele tănuite [...]”; „crede în Dumnădzău, nu te crede pe tine; fă cele hirșe”, adică fă în viață lucrurile firești, adevărate, potrivite. Tot el dă la urmă o *Scară* în care sintetizează temele discuției sub formă, de cele mai multe ori, de aforisme prescurtate: „nume bun cu fapte rele nu vii avea”; „spre poftele lumii orb, mut, fii”; „avuția naște lăcomia”; „zavistia omoară frații”; „bogatului mândru, Dumnădzău vrăjmaș [iaste]”; „agonisirea lumii piarde sufletul”; „lumea pe mulți buni i-au nebunit”; „îmbogățindu-te, nu te scumpi”; „ca poftele lumești grele-s poruncile dumnădzăiești”; „dulceața lumii, otrava sufletului”; „omul în voia lui, cât să suie, atâta mai greu cade”; „un rob, ce stăpân lumii au pus Dumnădzău pe om”; „nu pe leneș, ce pe ostenitoriu dăruiește Dumnădzău”; „potrivire frumoasă, trupul cu lumea, sufletul cu ceriul”; „cearcă toate, bunele ține, relele liapdă” etc...

Cum se vede și din acest repertoriu de teme și sfaturi, Cantemir încearcă să definească, printr-un dialog puțin regizat, o morală a omului virtuos. Modelul lui este, cum se observă fără dificultate, modelul medieval, ceea ce vrea să spună că omul trebuie să-și frâneze poftele și să nu se lase ispitit de ceea ce Apostolul numește „înțelepciunea trupului”. Este, în esență, morala creștină sprijinită, în demonstrația din

adolescență – și abia intrase în *voinicie* de a crea un limbaj filosofic cu mijloacele unei limbi nepregătite până atunci să primească asemenea subtilități ale gândirii. Cantemir este, cu adevărat, primul nostru *logotet* (un creator de limbaj) în acest domeniu.

*

În acest *Giudeț al sufletului cu trupul* există, notam mai sus, și un pom al pieții sau o scară a vârstelor ce merită a fi semnalată. Scara are șapte trepte ce marchează „vremea de pocaanie”, despre care moralistul spune că se poate întinde până la vârsta de 80 de ani. Până atunci, dacă nu dă peste el o boală nevindecată, omul este în putere și se poate pocăi, adică poate trăi cuviincios („în driapta socotială a vieții”) și se poate pregăti prin repetate rugăciuni pentru marea trecere. Dacă scoatem din calcul cele două trepte ale prunciei, rămân cinci vârste în care se poate manifesta, după Cantemir, *duhul de viață*, adică duhul creației, duhul afirmării, duhul dreptei judecăți și al facerii: *cătărigia* care se întinde de la 14 la 21 de ani (când apar mustața și barba), apoi *voinicia*, *bărbăția*, *căruntețele* și *bătrânețele*... Luând în seamă bolile, bătrânețile, neputințele și, în genere, nenorocirile ce se abat asupra omului, moralistul ajunge la concluzia că *duhul de viață* funcționează cam 26 de ani în spațiul de existență al „lumii mici”... El ia, apoi, fiecare vârstă în parte și-i arată trebuințele și posibilitățile. Face, altfel spus, psihologie și pedagogie. Cu pruncul, de pildă, trebuie să umblăm „cu răutate”, adică să fim severi pentru a-i da „isteciune”... La fel trebuie să ne purtăm cu adolescenții și cu tinerii pentru a-i învăța bunele deprinderi, știința și înțelegerea lumii: „căci în copilărie sau bune, sau rele deprinderi sau obiceiuri vei

Drăgan, pe filosofi și pe poeți vechi. Nu trebuie căutată originalitatea absolută în aceste comentarii moralistice, ci finețea nuanțelor și, din când în când, câte o observație personală. Trebuie remarcat, mai ales, ca

putea lega, și căruie în cătărigie vei agonisi în bătrânețe o vei moșteni”... Nu-i exclusă pedeapsa fizică în această pedagogie elementară pentru că ce sădești acum, în copilărie...

vreme dulcea roadă vei mânca" sau: „adâncă și groasă temelie lepădând, mare și înaltă și frumoasă deasupra vei zidi casă”...

Pedeapsa urcă împreună cu învățătura pe primele trepte ale scării vârstelor și, fără ea, omul nu se deosebește de dobitoc, zice Cantemir. *Voinicul* trebuie „păzit și străjuit” pentru a nu cădea sub influența rea a neprietenilor. Sângele clocotește și poftele sunt mari la această vârstă, așa că trebuie ajutat să fugă de ele și să urmeze „dreptatea, legea, dragostea și pacea”, adică ceea ce recomandă Biblia.

Și la vârsta bărbăției omul este vulnerabil, ispitit, agresat de poftă necurate, avertează moralistul. Timpul lui este, acum, *vârtos* și *frumos*, dar pentru a rămâne așa trebuie ca sufletul să se păzească și să nu devină *ticălos*, să nu se *betejească*... Moralistul nu recomandă asceza deplină, retragerea în pustiu, ci doar prudența, curățenia, înțelepciunea... Dacă se întâmplă ca omul să se îmbolnăvească sau să fie închis, atunci el trebuie să se apere cu sufletul. Să aibă, altfel spus, „îndelung răbdarea svinților felii de felii de năcazuri”, scrie Cantemir parafrazând epistolele lui Pavel și trăgând din ele o morală practică. Căci acesta este *Divanul* său: un manual de morală practică pentru uzul bunului creștin răsăritean.

Sfaturile, îndemnul la dreptă socotință continuă și în fișa celorlalte vârste și situații de existență ale omului, cum ar fi sărăcia și robia. Toate recomandă îngrijirea sufletului. *Căruntetea* este „începerea lăngăzirii poamii”, adică descendența, slăbirea trupului, sporul de amărăciuni. Și dacă trupul slăbește, întreabă retoric moralistul, nu-i firesc să încerci să-ți întărești sufletul?”. Găsește cuvintele trebuitoare pentru a sugera această înțelepciune a vârstei a șasea după numărat: „și de vreme ce despre partea trupului te înstreinedzi, nu iaste cu rușine și despre partea sufletului strein a fi?” Când vine rândul bătrâneții depline, glasul moralistului Cantemir devine din nou liric și profetic, cum era atunci când evoca deșertăciunile acestei lumi. Bătrânețea înseamnă părăsirea „desfătărilor și a trecătoarelor poftiri”, deznădejdea, agresiunea slăbiciunilor de tot felul și, dacă toate aces-

tea te copleșesc, fii sigur că „agiunsa-i la moarte”. Cum te vei feri de ele și cu ce?... Cu părăsirea răutăților și cu ferirea bunătăților” – răspunde autorul manualului de morală practică... „Fii gata – adaugă el – și nu te mâhni, nici nu te întrista, căci aceasta Dumnezeu milostivul spre binele și spre folosul tău face și casa sufletului acea învechită, putredzită și răzsipită, a o zidi, a o întări și a o înnoi va”...

În acest spirit de conciliere dintre suflet și trup se încheie partea a doua (adică textele ce aparțin lui Cantemir) din acest dialog pornit după modelul platonician orientat, s-a putut constata, nu spre filosofia speculativă, ci spre filosofia de existență, adică spre o morală practică. Care este valoarea lui moralistică și literară? G. Călinescu îi găsește câteva merite capitale, spre deosebire de istorici care îl socotesc încălțit și nebarbativ, dar este și el speriat de „barbara pedanterie” a cărturarului și de sintaxa frazei. Laudă, evident, efortul de a crea un limbaj filosofic, dar nu gustă faptul că *Înțeleptul* lui Cantemir, voind să dea o definiție spirituală a lumii, „se înfundă în pădurea preceptelor și a moralităților, cu un morman de citate biblice”... Acest lucru este adevărat, dar străbătând această pădure de precepte scoase din Biblie și învingând asperitățile frazei, cititorul modern poate să găsească în *Divan* câteva însușiri... Întâi, ambiția de a cuprinde și de a da o explicație a lumii, pornind, adevărat, de la adevărurile biblice și de a construi, în cele din urmă, o *etică a omului virtuos*. O etică bazată pe preceptele religiei creștine răsăritene și, totodată, în funcție de modelul lumii medievale. În centrul lui se află omul cumpătat și virtuos, nu retras din lume, ci înțelept și moral în mijlocul unei lumi în care mișună poftele necurate și voința crâncenă de înăvuițire și putere. Este, apoi, în dialogul cantemiresc ceva ce place la lectură și este demn, chiar, de admirat: finețea gândului și, uneori, norocoasa împerechere a vorbelor, adică simțul creației. Acesta este semnul cel mai puternic al talentului de moralist care, repet, mi se pare esențial în scrierile acestui moldovean ivit în locul de întâlnire a mai multor culturi într-o istorie, la drept vorbind, imposibilă.